
Atina Kačar i Lena Trifunović

Šta znači biti dobar roditelj? Narativi o roditeljstvu u periodu neoliberalizma

U radu smo se bavile analizom narativa o roditeljstvu iz perspektive majki i očeva u kontekstu neoliberalizma. Šta znači biti dobar roditelj društveno je konstruisano i podložno promenama pa tako pokazuje svoje raznolike forme u različitim vremenima i mestima. U kontekstu Srbije, transformacijom iz socijalizma u neoliberalizam dolazi do promena, političke i ekonomske prilike se menjaju, redefiniše se uloga države ali ipak mnoge prakse ostaju iste. Služeći se metodom polustrukturiranog intervjua sakupile smo građu o tome šta za naše ispitanike i ispitanice znači biti dobar roditelj. Intervjue smo radile sa roditeljima dece mlađe od šest godina u čijem fokusu su bila pitanja o odnosu zaposlenosti i roditeljstva, načinu funkcionisanja predškolskih ustanova, ulozi države u podizanju dece i strategijama obezbeđivanja što boljih uslova za dete. Analizom građe ustanovile smo da postoje različite strategije za prevazilaženja ovih problema, kao što je opredeljivanje za privatne predškolske ustanove, dnevne boravke i oslanjanje na srodničke mreže. Ključnu ulogu u odgajanju deteta igraju i veze koje omogućavaju bolji pristup lekarima, predškolskim ustanovama i beneficijama na radnom mestu. Zajedničko svim roditeljima jeste fokus na obezbeđivanju egzistencije porodice, a da se pri tome ne zanemare potrebe deteta.

Uvod

Tema našeg istraživanja je šta znači biti dobar roditelj iz ugla majki i očeva u Beogradu. Naime, mesto istraživanja važno je u pogledu klasnog

statusa naših ispitanika, ali i drugih mogućnosti koje su uslovljene mestom u kom žive. Radile smo intervjue sa roditeljima dece mlađe od predškolskog uzrasta (šest godina), i istraživale način na koji oni doživljavaju brigu o detetu i ulogu koju ima država u podizanju dece. Koristile smo metod polustrukturiranog intervjua. Tražile smo odgovore na pitanja o zaposlenosti i roditeljstvu, mogućnosti odsustva sa posla, funkcionisanju predškolskih ustanova, podršci od strane države, pitanju zdravstvene nege i mrežama podrške i brige. Uzrast dece do šest godina odredile smo kao okvir s obzirom da je ovo period najintenzivnije brige o detetu. Nakon šeste godine obavezno je upisivanje dece u predškolske ustanove i škole, pa tako celodnevna intenzivna briga više nije u potpunosti na roditeljima.

Teorijski koncepti kojima smo se služile tokom istraživanja ticali su se shvatanja roditeljstva u političkom i pravnom smislu kroz socijalizam i neoliberalizam. U neoliberalizmu, politike za podsticanje nataliteta su i dalje intenzivne, dok se država povlači i pruža sve manje podrške roditeljima u odgoju deteta. Roditeljska pozicija dodatno je otežana, što se ogleda u nedovoljnom broju mesta u predškolskim ustanovama, smanjenoj finansijskoj pomoći i lošim uslovima pod kojima roditelji mogu odsustvovati sa posla, usled čega se briga o deci delom prebacuje na mrežu srodnika. Novo u periodu neoliberalizma jeste podsticanje individualnih izbora, to jest insistiranje na tome da je odgovornost odgajanja deteta u potpunosti na roditeljima.

Atina Kačar (2000), Beograd, učenica 4. razreda Devete beogradske gimnazije

Lena Trifunović (2002), Beograd, učenica 3. razreda Treće beogradske gimnazije

MENTORKA: Tamara Pavlović, Filozofski fakultet, Beograd

Kada je reč o mreži podrške koja je vrlo važna roditeljima u odgajanju dece, teorijski su nam bili značajni Marina Simić i Ivan Simić (2019) i Čarna Brković (2017b), za pitanja o zdravstvenoj nezi, privatnim i državnim lekarima i poverenju između roditelja i doktora – Dženifer Rajh (Reich 2014) i Suzana Trnka (2017), a odgovarajući na pitanje šta je kroz istoriju značilo biti dobar roditelj, oslonile smo se na Anu Vilenicu (2013) i Tanju Višić (2013).

Teorijsko-metodološki okvir

Teorijsko-metodološki okvir našeg rada bazira se na shvatanju majčinstva i materinstva u neoliberalizmu, kao i užim konceptima koji se tiču roditeljskih praksi u odgajanju i brizi o deci. Te prakse obuhvataju sve obaveze roditelja, kao što su briga o zdravlju, obezbeđivanje materijalne sigurnosti porodice i odnos sa decom. U toku istraživanja služile smo se metodom polustrukturiranog intervjua. U oktobru 2019. razgovarale smo sa osam roditelja na temu roditeljstva. Poseban akcenat u toku razgovora stavile smo na izazove sa kojima se kao roditelji svakodnevno susreću. Tu su bili odnosi brige o deci, problemi u zdravstvenom sistemu, pitanja o ulozi države kada je reč o pomoći, ali najvažnije za nas bilo je da saznamo šta za njih znači biti dobar roditelj. Kako bismo bolje razumele naše ispitanike i ispitanice i njihove situacije, poslužile smo se literaturom vezanom za roditeljstvo u neoliberalizmu, ali smo takođe analizirale i kontekst socijalizma. Struktura za koju smo se odlučile sistematizuje aktuelne probleme u dve različite političke i ekonomske situacije, i često ističe ključne razlike i sličnosti. Za istraživanje su nam važni koncepti majčinstva i materinstva (Vilenica 2013; Višić 2013), majčinske intuicije (Reich 2014) i odnosa brige, kako bismo imale široku sliku o tome šta znači biti dobar roditelj. Potom se dotičemo pitanja radnih sati i slobodnog vremena, i oslanjamo na literaturu koja ilustruje problem privatizacije (Simić i Simić 2019) i subjektifikacije (Ganti 2014).

Za početak treba objasniti pojmove majčinstva i materinstva i njihovu distinkciju. Tanja Višić (2013) navodi da je definisanje majčinstva i materinstva oblikovano političkim uslovima i

širim društvenim kontekstom. Materinstvo je biološka veza majke i deteta jer je ona ta koja rađa, ali i u velikoj meri politizovana uloga koja pre svega insistira na tome da žena mora biti dobra majka (Arendel 2000: 1192). Ovaj pojam zapravo podrazumeva konceptualizaciju roditeljskih i rodnih odnosa koja ima za cilj održavanje patrijarhalnog sistema, jer se insistira na tome da je majka ta koja vodi brigu o deci, a muškarac onaj koji radi i obezbeđuje sredstva za život (Vilenica 2013: 9). S druge strane, majčinstvo predstavlja odnos i iskustvo brige, kao i skup praksi kojima se odgaja dete (nega, ishrana, obrazovanje, vaspitanje). Ono samim tim ne podrazumeva majku, jer i otac može da brine o detetu (Višić 2013: 97). Za naš rad jako je važna kulturna, politička i ekonomska uslovljenost materinstva i iskustva majčinstva. Naime, koncept materinstva se menjao kroz vreme u zavisnosti od političkih i ekonomskih prilika (Višić 2013: 96). Majke su kroz socijalizam i neoliberalizam prihvatale različite uslove, planove podrške i norme kojih su se morale pridržavati. U neoliberalizmu se postepeno menjalo učešće države u pomoći majkama i pri tome forsirao individualizam pri odgajanju deteta, stoga su one pronalazile alternativne načine za snalaženje u sistemu. Pod time podrazumevamo privatne i državne predškolske i zdravstvene ustanove, i sisteme podrške kao što je mreža srodnika.

Marina Simić i Ivan Simić (2019), govore o promenama u shvatanju koncepta majčinstva kroz vreme i političke režime. Osnovne teme kojima se autori bave tiču se pozicije majke kroz različite političke kontekste socijalizma i neoliberalizma, odnosno pružanju podrške majkama u finansijskom i socijalnom pogledu. Naime, u periodu socijalizma država je ženama pomagala finansijski, davala dobre uslove za porodijsko odsustvo ali i uopšte podržavala politike usmerene ka podsticanju nataliteta. Međutim, i u socijalizmu kao i posle njega, kompletna briga o deci ostaje primarno ženska stvar. Na primer, država jeste plaćala porodijsko odsustvo, ali nije poznavala odsustvo oca radi nege deteta sve do 2005, kada muškarci dobijaju isto pravo na odsustvo kao i žene (Simić i Simić 2019: 147-148). Majke su u periodu socijalizma imale dvostruke uloge, od kojih je jedna zahtevala brigu o deci, a druga da budu zaposlene. Stoga, kako bi im

istovremeno posvećivanje ovim ulogama bilo omogućeno, akcentat je stavljen na otvaranje predškolskih ustanova. Tako su u mnogim jugoslovenskim gradovima novoizgrađena naselja često bila opremljena osnovnim školama i vrtićima. Zbog toga su se majke mogle brzo vratiti na posao bez većeg angažovanja srodničke mreže koja ponekad nije ni bila lako dostupna, na primer ako su bake, deke ili rođaci ostali na selu ili još uvek radili (Leutloff-Granditis 2019, prema Simić i Simić 2019: 150). Međutim, situacija sa otvaranjem vrtića u praksi se pokazala drugačijom usled nedovoljnog broja mesta za decu, pa briga ipak spada na žensku mrežu srodnika. Ovaj trend se nastavlja i devedesetih i dvehiljaditih, kada broj prijavljene dece u svim mestima u Srbiji daleko prevazilazi broj dostupnih mesta u vrtićima. Zbog toga kasnije raste i broj privatnih obdaništa, ali pristupačnost privatnih vrtića varira i u pogledu cene i u pogledu raspoloživih mesta. Javna briga o deci nije dovoljno olakšavala posao roditelja socijalističkoj Jugoslaviji, a ni kasnije. Nakon socijalizma, u neoliberalizmu uslovi su se dodatno pogoršali.

Neoliberalizam je filozofsko-politički sistem koji ima više značenja i teško ga je definisati. U antropologiji se najčešće posmatra sa jedne strane kao ekonomski sistem koji utiče na sve društvene strukture, životne prilike i šanse pojedinca u različitim sferama. Dok se sa druge strane posmatra i kao ideologija koja upravlja društvom, državom i građanima, time što promovise prava na ličnu slobodu i privatnu svojinu. Ovime neoliberalizam stremi da oblikuje nove vrste subjektiviteta, insistirajući da država nije zadužena da obezbedi blagostanje pojedinca, već da su oni sami odgovorni za svoj uspeh u životu (Ganti 2014: 89). U teoriji, neoliberalizam podrazumeva set ekonomskih reformi koje se ogledaju u deregulaciji ekonomije, liberalizaciji tržišta i privatizaciji državnih preduzeća (kao što je u našem istraživanju slučaj sa privatnim vrtićima). To je ideologija koja promovise slobodno tržište, umanjuje značaj državnih institucija i forsira ulogu privatnog sektora, a pored toga podrazumeva promociju vrednosti individualizma (Ganti 2014: 90). U antropološkoj literaturi neoliberalizam se posmatra kao širok spektar političkih konteksta i socioekonomskih pojava, što znači da se prožima kroz svaku sferu života i

unosio nove uslove u funkcionisanje društva i države. Neke od novih pojava podrazumevaju prilagođavanje neoliberalizmu, postsocijalističke transformacije, (re)formiranje subjektiviteta ili kulturnog identiteta u cilju ostvarivanja profita. Ovakve okolnosti konstruišu pojedinca kao moralnog subjekta unutar zajednice (Brković 2017b), koji bi trebalo u skladu sa neoliberalnim načelima da upravlja svim domenima svog života, umesto da mu je to nametnuto već postojećim odlukama autoriteta (Ganti 2014: 92). U socijalizmu su ljudi imali veliku podršku sistema, dobijali su socijalnu pomoć, država im je omogućavala mesta stanovanja, zdravstvenu brigu, no u novim uslovima obezbeđivanje blagostanja biva prepušteno pojedincu. Na njemu je da obezbedi sebi dobar životni standard, da radi kako bi zaslužio finansijsko blagostanje i da sam snosi odgovornost za sve aspekte svog života (Ganti 2014: 95). Kako se u svim domenima forsira individualnost, isto se dešava i u pogledu odgovornosti roditelja za dete, njegov život i zdravlje.

U neoliberalizmu državna finansijska pomoć roditeljima postaje sve manja, period odsustva s posla je sve kraći i majke su sve manje u prilici da se u potpunosti posvećuju istovremeno porodici i poslu. Iako se država trudila da obezbedi javnu i besplatnu brigu o deci, nedostatak mesta u vrtićima prouzrokovao je činjenicu da je briga ostala na ženskoj srodničkoj mreži. To je predstavljalo veliki problem ukoliko roditelji nisu mogli da se oslone na ovu vrstu mreže, jer bi to značilo nemogućnost odlaska na posao, a samim tim i neostvarivanje prihoda. Primanja u konzumerističkom društvu igraju veoma važnu ulogu, jer finansijska stabilnost u društvenom kontekstu donosi status. Roditelji koji svojoj deci ne mogu priuštiti materijalnu stabilnost, smatraju se lošim roditeljima (Vilenica 2013: 14).

Ideje dobre majke, odnosno dobrog roditelja sa teretom dvostruke uloge, prisutne su globalno. Međutim, žene kao i muškarci imaju pravo na zaposlenje, ali politike poslodavca često se po rodnoj osnovi razlikuju po pitanju odsustva ili finansijske pomoći (Hollaway *et al.* 2016). Bez obzira na insistiranje da žene treba istovremeno da obavljaju uloge i majke i radnice, takav život nije bio moguć. One koje su ostajale zaposlene za stalno, bile su primoravane da se oslanjaju na

rodbinu i dadilje koje su brinule o deci, ali u jednom trenutku provođenje kratkog dela dana sa detetom postaje nedovoljno i nezadovoljavajuće za roditelje (Hollaway *et al.* 2016: 36). Mnoge majke su, trudeći se da zadrže posao, nailazile na osudu bližnjih, jer se po nametnutim normama nisu pokazivale kao dovoljno brižne majke. Posle rađanja dece bile su primorane da odluče: dobra majka ili dobra radnica, a oba su nosila loše posledice po onu drugu sferu života. Ono što autorke u istraživanju ekspliciraju, jeste da se od žena uvek očekivalo da istovremeno rade i brinu o deci. Norma „dobre majke” vremenom je zahtevala sve više brige i vremena provedenog sa detetom, dok je i dalje bilo očekivano da rade koliko i ranije, kada nije bilo osude od strane zajednice ukoliko ostave decu na čuvanje (Hollaway *et al.* 2016: 38). U neoliberalizmu uslovi roditeljstva se menjanju, pa su tako nakon popuštanja sistema podrške i potenciranje politika koje podstiču natalitet (Vilenica 2013: 15), neke majke otpuštane sa posla. Problematizovano je njihovo odsustvo i insistiranje da je majčinstvo važnije, dok su muškarci doživljavani kao oni čiji je zadatak obezbeđivanje sredstava za život. Ovakvo stanje reprodukovano je i kroz ideju „intenzivnog majčinstva”, u kojoj se majka ističe kao osoba zadužena za negu nad detetom (Vilenica 2013: 12).

Majka se smatra osobom koja zna šta je dobro za njeno dete i njegovo zdravlje. U periodu neoliberalizma žene dobijaju slobodu izbora što se tiče podizanja dece i nalaze se u poziciji sa punom odgovornošću. Neoliberalna ideja majčinstva promovise pravo izbora za sve odluke koje se tiču dece, a koje roditelji donose. Informacije su dostupnije, i od pojedinca se očekuje da više zna i samostalno brine o dečijem zdravlju, ali to ne znači da često ne dolazi do odluka koje mogu da ugroze dete. Širenje neoliberalnih ideja samostalnog izbora i brige, dovelo je do toga da su mnoge žene prestajale da rade kako bi vodile računa o deci, što uključuje i njihovu edukaciju o svakom aspektu odgoja. Kao informisane žene, pojedine smatraju da su one jedine koje donose odluke o svojoj deci, pa tako neke od njih prestaju da veruju stručnim mišljenjima. Majčinska intuicija je ideja majčinskog odnosa koja se u potpunosti poklapa sa tradicionalnim verovanjem da je su žene superiorne po pitanju

podizanja dece, da se bolje razumeju u odgajanje samog deteta, kao i da bi trebalo da budu glavne opskrbiteljke nege (McCarthy 2008, prema Reich 2014: 5). One pronalaze alternativne načine podizanja dece, i primenjuju različite prakse u ishrani. Pojedine majke, koje ne vakcinišu svoju decu, smatraju da su bolje informisane o negativnim aspektima vakcinacije, ali kako smatraju da je biti roditelj individualno iskustvo, ne nameću svoje mišljenje drugima (Reich 2014: 16).

Kako se država selektivno povlači i prestaje da pruža pomoć pri odgajanju dece, roditelji pronalaze uporište u lokalnoj zajednici putem „veza” (Brković 2017a: 89). Lokalne zajednice funkcionišu po principu osiguravanja dobrog života za dete i roditelje u vidu socijalne zaštite, međutim u ovoj praksi počinje da se pojavljuje korišćenje „veza”. Naime, ljudi počinju da stvaraju nove, njima značajne odnose unutar svoje zajednice, što prouzrokuje da pojedinci koji poznaju ljude na višim pozicijama preko „veze” dobijaju povlastice (Brković 2017a: 92). Oni na taj način osiguravaju lakši pristup institucijama zdravstva, brige i čuvanja dece, i samim tim se nalaze u boljoj poziciji od roditelja koji nisu ostvarili takve veze u zajednici. Situacija se tada svodi na to da je obezbeđivanje egzistencije porodice lakše ukoliko se ostvare kontakti sa „pravim” ljudima na dobrim pozicijama. Autorka navodi da se „veze” ili „štele” interpretiraju kao ključne i logične strategije organizacije socijalne zaštite u cilju prevazilaženja problema. Čarna Brković (2017b) takođe kaže da su tržište i demokratija u periodu neoliberalizma „sa greškom”, odnosno da nedovoljno pružaju podršku i ne zbrinjavaju one kojima je to potrebno, kao i da su uloge odgovornosti i procedure zaštite nedefinisane, a „veze” u takvim okolnostima omogućavaju razrešenje problema unutar lokalne zajednice. Javni sektor se ne povlači u potpunosti, već počinje selektivno da pruža podršku. Kako Brković citira svoje ispitanice „socijalna zaštita postaje misteriozna, konfuzna i haotična”, jer su se mnoge procedure promenile. Usled povlačenja državnog sektora odgovornost za brigu o pojedincima se prebacuje na lokalnu (Brković 2017b).

Odnos društva, države i pojedinca se promenio i u pogledu zdravstvenog sistema. Naime, u vreme socijalizma briga o zdravlju bila je ko-

lektivna briga (Trnka 2017: 3). Odnos doktora i pacijenta zasnivao se na ekspertizi i saradnji, dok je u neoliberalizmu akcenat stavljen na individualnu brigu koja ne ističe mišljenje lekara kao presudno. Pacijent biva prepušten sam sebi, to jest stručno mišljenje je i dalje dostupno, ali ono polako počinje da gubi na vrednosti. Sve je češća samoinicijativna konzumacija lekova, a sve su ređe posete doktoru, jer se smatra da je pojedinac taj koji treba da bude odgovoran i sam reguliše svoje zdravstvene probleme. On je taj koji „upravlja” svojim zdravljem, dok je stručno lice prisutno samo kako bi ga savetovalo i informisalo tako da ta pojedinac može postati što autonomniji u donošenju odluka. Zbog toga što deca još uvek ne mogu preuzeti odgovornost za sebe, zdravlje deteta postaje u potpunosti roditeljska stvar, gde odgovorna majka preuzima na sebe da svoje dete zbrine (Trnka 2017: 3). Ipak neoliberalne reforme zdravstvenog sistema, kao i ideja sve većeg preuzimanja lične odgovornosti, nisu se na isti način inkorporirale u sva društva. Zapravo, u različitim kulturama dolazi do drugačije raspodele odgovornosti koju snosi pojedinac, društvo ili država u rešavanju sličnih ili istih problema. Ova pojava se može objasniti kako prethodnim društvenim uređenjima i njihovim nasleđem, tako i trenutnim političko-ekonomskim statusom i društvenom organizacijom. Na taj način se, iako na izgled suprotstavljene, ideja o individualnoj i kolektivnoj odgovornosti često javljaju zajedno. Suzana Trnka (2017) navodi da lekari u Češkoj ne prepuštaju u potpunosti odgovornost pojedincu, već apeluju da i država i društvo, posredno ili neposredno, doprinesu rešavanju problema ili izvora problema. Kako se pokazalo nemogućim individualno pristupati svim zdravstvenim pitanjima, posebno ukoliko je problem aktuelan u većoj grupi ljudi, lična odgovornost prerasta u odgovornost cele grupe, bilo na nivou lokalne zajednice ili države.

Opis građe i analiza

Intervjuisale smo dva oca i šest majki, a određeni okvir predškolskog uzrasta (do šest godina) je važan jer je to period najintenzivnije brige o deci, pošto ona još nisu samostalna a ni školski sistem nije u potpunosti odgovoran za njih.

Važno je na početku napomenuti da je među ispitanicima sa kojima smo razgovarale bilo roditelja zaposlenih u privatnim i državnim firmama, ali i formalno nezaposlenih koji imaju druge izvore primanja. U najranijem periodu života dece, za roditelje je neophodno je da deca budu zbrinuta, da ih vaspitaju i podignu, a potom i da ih upišu u vrtić, a kada krenu u školu deo brige pada i na učiteljice ili samu decu. Zanimalo nas je šta naši ispitanici i ispitanice smatraju dobrim roditeljem, sa kojim se problemima pri odgajanju dece susreću, kako balansiraju posao i brigu, kao i ko brine o deci kada oni nisu u prilici. Razgovarale smo o upisu u predškolske ustanove, funkcionisanju zdravstvenih ustanova i generalno podizanju dece, od obezbeđivanja materijalnih stvari, do odnosa sa njima, a baš te teme oblikovale su njihova mišljenja. U odgovorima često smo uočavale sličnosti po pitanju tema i načela koje roditelji smatraju važnim, ali sa druge strane bilo je odgovora koji su se razlikovali u zavisnosti od njihovog radnog mesta, finansijskog statusa, ili iskustva u roditeljstvu. Drugim rečima bilo je relevantno da li su zaposleni u javnom ili privatnom sektoru, da li su im primanja stabilna i redovna, kao i koliko dece imaju.

Najvažnije osobine koje roditelj treba da poseduje kako bi dobro odgajao svoje dete za naše ispitanike i ispitanice bile su biti odgovoran i biti dobar čovek. Jedan ispitanik je rekao: „razvijaš se samo tako što ćeš razvijati svoju porodicu”. Takođe, navodili su da je važno razumeti dete, oslušivati njega i njegove potrebe, biti mu prijatelj, izlaziti mu u susret ali i postavljati granice, i; „osigurati ono materijalno i duhovno“, i na taj način obezbediti, kako je jedan ispitanik rekao, egzistenciju porodice. Jedna ispitanica je rekla: „[b]iti tolerantan, imati razumevanja i strpljenja, ne pokazivati strah, biti hrabar. Eto, to za mene znači biti dobar roditelj”. Kako smo ranije navodile da odgovor na ovo pitanje varira u zavisnosti od vremena i mesta, Tanja Višić (2013) uočava da i sâmo shvatanje majčinstva doživljava promenu u zavisnosti od političkih i ekonomskih prilika, no neminovno je da roditelji prvenstveno brinu o zaštititi i dobrobiti deteta. Razlike u roditeljstvu u periodima socijalizma i neoliberalizma preplitale su se kroz sve odgovore naših sagovornika i sagovornica, kako su ih svi verbalizovali

direktno ili indirektno u razgovoru sa nama, a jedna majka ih eksplicitno sumira. Ona priča: „[t]ada je bilo utoliko lakše, jer su oni živeli u socijalno uređenoj sredini, i moralne i ostale društvene vrednosti bile su na višem nivou. Bilo im je lakše, imali su finansijsku stabilnost, uređenje društvo...”

Kada je u pitanju odnos posla i porodice, za naše ispitanike i ispitanice dobar roditelj je prvenstveno onaj koji uspeva da izbalansira posao i brigu o deci, bez zanemarivanja i jedne od dve uloge – dobrog roditelja i dobrog radnika. O ovome govore Holavej, Jamamoto i Suzuki (Hollaway *et al.* 2016): pred roditelje se stavlja izbor hoće li provoditi vreme sa svojim detetom ili obezbediti mu „dobar” život prvenstveno u finansijskom smislu i samim tim biti odsutan zbog posla. Kako navodi jedna ispitanica: „[m]oj dan izgleda tako što ustanemo oko pola 7, 7 pa imamo to neko jutarnje vreme ta neka dva sata pripreme za vrtić i sve, do odlaska na posao. E onda mene nažalost nema do pola 6 ali bar eto u tom intervalu on je nekih 6 sati u vrtiću, sa bakom dva sata i kasnije sa nama do spavanja još nekih 4-5 sati.” Takođe, dobar roditelj je onaj koji osluškuje svoje dete i njegove potrebe, ali i ume da postavi granice. Dženifer Rajh (Reich 2014) o ovome govori kroz koncept „intuitivne majke” koja zna šta je najbolje za njeno dete. Pitanje bivanja dobrim roditeljem je kompleksno i uslovljeno mnogim faktorima, na šta ukazuje i zaključak jednog ispitanika: „[d]a li je uopšte moguće biti roditelj u neoliberalizmu”?

Prema rečima naših ispitanika vrlo je važna mogućnost da se brzo i lako prilagode neoliberalnom načinu rada koji podrazumeva da je dobar standard života isključivo omogućen posvećivanjem radu i sticanju materijalnog i psihološkog dobrostanja. U situaciji su da rade mnogo kako bi obezbedili egzistenciju porodice, što im ne ostavlja dovoljno prostora za provođenje vremena sa detetom. Takođe, pored isticanja da je jako važno provoditi što više vremena u krugu porodice, ispitanicima je važno i da to vreme bude kvalitetno provedeno. Jedna od majki ističe: „[o]no najvažnije je slobodno vreme, koje danas roditelji nemaju i poražavajuće su te statistike koliko vremena roditelji na nedeljnom nivou provode sa decom, i mislim da je to ključni problem, a i kada smo zajedno,

kakvo je to vreme koje mi provodimo? E, možda je to ključno, kvalitetno provedeno vreme sa detetom...”

Kroz ovo istraživanje dolazimo do zaključka da je odgovor na pitanje šta znači biti dobar roditelj usko povezan sa pitanjima socijalnog i političkog uređenja, ekonomskih prilika, kao i finansijskog i društvenog položaja pojedinaca. Naime, čini se da roditelji nemaju adekvatnu podršku poslodavaca, države i društva. Navodeći izazove sa kojima se roditelji danas susreću, svi ispitanici su se osvrtni na nedostatak vremena u kojem bi se posvetili deci, ili nedostatak finansijskih sredstava. Jedna majka navodi da roditelji danas ili „trče za parama” i ne posvećuju se deci, ili „ne trče”, pa zbog toga ne uspevaju da obezbede svojoj porodici „zadovoljavajući život”, pod kojim ispitanica podrazumeva odnos sa decom, ljubav, pažnju i brigu. U suštini, svi odgovori roditelja su se svodili na političko-ekonomske uslove u kojima podižu decu. Jedan ispitanik je, nakon što smo mu objasnile temu kojom se bavimo, rekao: „[m]islím da tema treba da glasi: Da li je uopšte moguće biti roditelj u neoliberalizmu, jer ceo sistem je postavljen protiv tebe.” Isto tako, jedna ispitanica je, nabrojajući probleme u roditeljstvu, navela „[n]ajviše finansijski, a i nedostatak obrazovne, zdravstvene, i pravne infrastrukture u društvu”, implicirajući da je nezadovoljna vrtićima i zdravstvenim ustanovama, kao i birokratskim sistemom u kome „stalno fali jedan papir”. Slično ovome, Čarna Brković (2017b: 83) navodi kako njene sagovornice opisuju socijalnu zaštitu rečima „kod nas, sve može i ništa ne može”.

Ana Vilenica (2013) govori o važnosti finansijske stabilnosti porodice i eksplicira probleme lošeg finansijskog stanja roditelja. Osim egzistencijalnog aspekta finansijske obezbeđenosti, Vilenica objašnjava njenu spregu sa konstruisanjem društvenog statusa. Odnosno, objašnjava kako se roditelji koji svojoj deci ne mogu priuštiti materijalnu stabilnost smatraju lošim roditeljima, a oni koji to mogu dobrim. Ovo se može uočiti iz reči jednog oca: „[a]ko radiš za male pare onda ne možete da idete svakog meseca u pozorište, ne kupujete skupe brendirane stvari detetu, već optimizujete, planirate... Ako sada kupim veliko pakovanje pelena, jeftinije je, trajaće duže... Potrebno je konstantno razmi-

šljati o organizaciji.” Svi ispitanici su naveli da streme da svom detetu obezbede potpunu materijalnu sigurnost, ali se nalaze u situaciji kada se pitaju da li je ona najvažnija, ukoliko je to naštrb provođenja vremena sa porodicom.

Važno je ovde napomenuti dvostruku ulogu koja je nametnuta majkama i očevima. O njoj pričaju i Holavej, Jamamoto i Suzuki (Hollaway *et al.* 2016) kada ekspliciraju šta se sve očekuje od zaposlene majke. U njihovom tekstu navode da su žene često nailazile na osudu kada bi se istovremeno posvećivale majčinstvu i poslu, ali danas većina majki nije u prilici da napravi izbor između te dve opcije. Iako roditelji veći značaj pridaju ulozi oca ili majke, nisu u prilici da ne moraju da rade. Jedan od ispitanika se požalio na dvostruku ulogu zaposlenog i oca: „[p]oslodavac očekuje da ti živiš za njih. Ti si se rodio da bi radio za njega i to za male pare. Takva je situacija u Srbiji, a ti sa druge strane imaš potrebu da dete vodiš na pecanje, da sa ženom gledaš film...” Ova situacija slična je poziciji majke u periodu socijalizma – briga je primarno ženska stvar, ali od nje se očekuje da bude zaposlena (Simić i Simić 2019). Svi roditelji su nam isticali da je jako teško istovremeno raditi i brinuti o deci: „[ž]ivimo u doba kapitalizma, radno vreme 9 do 5, deca su 9 sati u školi. Ovo je vrlo pogrešno vreme za imati porodicu. Tako je namerno napravljeno da bismo mi bili prepušteni sami sebi i sistemu. Otudili su porodicu i unazadili decu i roditelje. I mi smo onda nesrećni i nezadovoljni, jer ne možemo da se posvetimo deci.” Iz navedenih razloga, roditelji pronalaze razne načine da provedu što više vremena sa detetom: „[j]a svog sina vodim svuda sa sobom, i trudim se da sve što imam završim usputno i brzo, da bih imao više vremena za njega”. Ispitanici i ispitanice imaju različite strategije u borbi sa ovim problemom: Marko svog sina vodi svuda sa sobom, u kupovinu, poštu ili na pecanje. Marijana naglašava važnost „baka i deka servisa”, dok roditelji koji nemaju tu mogućnost pronalaze načine da usklade radno vreme sa radom vrtića ili ustanova za dečji boravaka. Svi roditelji sa kojima smo razgovarale idealan su primer o kome govore Marina Simić i Ivan Simić (2019), jer u praksi potvrđuju sve manje učešće i nedovoljnu pomoć države kada je u pitanju odgajanje dece.

Odgovori na pitanja su se razlikovali u skladu sa tim u kakvim se pozicijama roditelji nalaze. Razgovarale smo sa majkama i očevima zaposlenim privatno i državno, kao i onima koji formalno nisu zaposleni, ali imaju drugi izvor primanja. Njihova deca idu kako u državne tako i u privatne vrtiće. Najčešća situacija je da deca roditelja zaposlenih u privatnom sektoru idu u privatne vrtiće, jer oni kao i formalno nezaposleni roditelji, zakonski nemaju prednost pri upisu u državni vrtić koju imaju ljudi koji su zaposleni u javnom sektoru. Međutim, svi roditelji navode da je privatni vrtić za njih bio odlično rešenje jer im odgovaraju uslovi – blizina vrtića, rad u manjim grupama sa posvećenijim vaspitačicama. Važan aspekt kod privatnih vrtića igra i refinansiranje od strane države. Refinansiranje je naknada u visini iznosa mesta u državnom vrtiću koju država daje ukoliko roditelj podnese prijavu i priloži odbijenicu iz vrtića.

Roditelji dece koja idu u državne vrtiće, navode da su ili imali prednost (treće dete, blizanci, oba roditelja zaposlena u državnoj firmi) ili imali „vezu” koja im je omogućila upisivanje deteta u državni vrtić. Upisivanje „preko veze” podrazumevalo je da poznaju nekoga ko može da utiče na dobijanje mesta, na primer vaspitačicu ili upravnicu. Te veze najčešće nastaju poznanstvima sa ljudima na određenim pozicijama koja omogućuju različite povlastice, ali u kontekstu neoliberalne transformacije one su često korišćene u kontekstu brige, bilo to upisivanje u vrtić ili pristup boljem lekaru. Važnost veza ističe Čarna Brković (2017a), koja objašnjava kako se unutar društvene zajednice grade odnosi sa ljudima koji im mogu osigurati – u našem slučaju – mesto u vrtiću. Jedna ispitanica je u komšiluku upoznala vaspitačicu zaposlenu u lokalnom vrtiću, a zatim preko nje upisala svoje dete u državni vrtić nedaleko od njihove kuće, iako kao nezaposlena majka nije bila u povlašćenoj poziciji.

Usled različitog radnog vremena, roditelji su primorani da ukoliko su zaposleni, ili ne mogu da ostave decu u vrtiću, pronađu nekoga ko će brinuti o detetu. Neki od ispitanika oslanjaju se na porodicu, najčešće bake i deke, koji dete „pokupe” iz vrtića i provode vreme sa njim dok roditelji ne dođu sa posla. O rešavanju pitanja brige o detetu jedna ispitanica je rekla: „[i]mamo kažem

sad tu privilegiju, pošto muž završava u tri, da ga ili baka oko dva-pola tri kupi, ili on oko tri-pola četiri, ali baka servis je presudna stvar za svaku radnu ženu.” Nalik ovome, u periodu socijalizma majke su se oslanjale na žensku srodničku mrežu. Kako ni tada nije bilo dovoljno mesta u vrtićima, a privatni vrtići još nisu otvarani, briga o deci ostajala je na ženskoj mreži srodnika (Simić i Simić 2019). Postoji tendencija da roditelji prepuste brigu nekome bliskom, kao što je to i ranije bilo u praksi, ovoga puta ženska srodnička veza proširuje se, i decu čuvaju bake, deke, muževi.

S druge strane, oni koji nemaju mogućnost prepuštanja deteta drugome na brigu (na primer roditelji im ne žive u istom gradu), usklađuju svoj raspored tako da dete bude u vrtiću ili dnevnom boravku sve dok se njima ne završi radni dan. „Imam samo muža... i sebe, pa se nekako kombinujemo.” Ispitanici i ispitanice navode da politike odsustva sa posla variraju u zavisnosti od poslodavca, pa tako neki mogu dobiti slobodan dan radi nege deteta, a drugima se odsustvo odbija od plate. Jedna majka kaže „[o]dsustvo u suštini zavisi od same klime, odnosno koliko roditelja ima unutar firme, i koji je procenat žena, da li su na rukovodećim mestima žene, opet da li su te žene majke i sa tim se razumevanje pojačava ili smanjuje. Na primer, mi se ovde trenutno trudimo da negujemo dobar majčinski odnos. Ima nas dosta koji smo mame, i eto, i mlade tate, da se mi međusobno kao kolege pokrivamo u tim situacijama.” Ovim ona ilustruje situaciju koju objašnjava i Čarna Brković (2017a). Usled povlačenja države iz mreže socijalne podrške, odgovornost na sebe preuzimaju pojedinci i njihovo okruženje, pa se međusobno pomažu i pokrivaju. Bez finansijske podrške i sa lošim politikama odsustvovanja sa posla, roditelji prestaju da se oslanjaju na državne institucije i okreću se lokalnim zajednicama i privatnim firmama ili vrtićima. Na taj način im je osigurana socijalna zaštita i generalno bolji uslovi (Brković 2017a).

Kvalitetno provedeno vreme u krugu porodice im je izuzetno bitno, ali roditelji objašnjavaju da zbog manjka slobodnog vremena posle posla nemaju ni priliku ni želju za druženjem. Jedna majka kaže: „[m]islim glupo je vaditi se na to, i tako zvuči kao floškula, ali jednostavno prvo što ste umorni, jer to, ti dođeš u 6 posle već nekih 12 sati svega, onda gledaš da bar bude neki in-

timniji momenat, porodični, da razmenimo šta je ko radio, kakav je kome bio dan, i tako dok se to dogodi, i ta večera, već je vreme za kupanje i spavanje, ili te neke aktivnosti i to”. Saznale smo da im provođenje vremena sa drugim roditeljima nije toliko značajno, koliko smo očekivale nakon preliminarnog istraživanja. Kako navodi jedna ispitanica; „[n]e, mi smo [kao] Amiši, nismo imali sreće ni sa komšijama”. Njihove interakcije sa drugim roditeljima svode se na komšijske odnose ili časkanja u parku, izuzev ispitanica koje nisu zaposlene. One imaju blisku mrežu prijateljica sa kojima se svakodnevno druže, savetuju međusobno, čuvaju decu jedne drugima i maksimalno pomažu. Jedna majka kaže „[z]bog životnih okolnosti, moje druženje svelo se na ono na poslu, ali kume, prijateljice... Ako ništa, imamo Viber grupe i na telefonu smo. Ne stižemo toliko da se vidamo, ali smo u toku ako se nešto dešava. Onda nas pet kuća 'i ja sam to prošla, ne brini ništa' i tako to...”

Kada smo sa roditeljima razgovarale o zdravstvenoj nezi, pričali su o korišćenju i privatnog i državnog zdravstvenog sistema, a često i kombinovanju ova dva sektora. Kroz razgovor ponovo smo uočile pravila i probleme sa kojima se roditelji susreću, konstruisane unutar neoliberalnih uslova. Na ovu temu jedna majka je rekla: „[n]a različite pedijatre se nailazi sa više i manje iskustva, to je doprinela i cela ova priča o vakcinaciji, pa su se tako i tu delila različita mišljenja... Ne znam šta bih rekla, nije baš najsrećnije”. Kako se u odluci o vakcinaciji ogleda mogućnost izbora i učešća u zdravstvenoj nezi, bilo nam je važno da pitamo jesu li njihova deca vakcinisana. Svi roditelji su to uradili na vreme, kada je i planirano, samo je jedna ispitanica privremeno odložila vakcinaciju. Odlaganje objašnjava specifičnom situacijom: Njeno dete je kasnije progovorilo, pa je u dogovoru sa pedijatrom sačekala da vidi da li je sve u redu, pre nego što ga vakcinišu. „Vi kao roditelj imate pravo da na svoju odgovornost to potpišete, i mi smo se to tako dogovorili sa njom, kad on progovori, kad sve bude okej, eto nas na vakcini.” U rečima ispitanice ogleda se koncept „majčinske intuicije” Dženifer Rajh (Reich 2014), odnosno ideju o ulozu majke kao jedine koja zna šta je dobro za njeno dete. Kako u svim sferama života, tako i po pitanju zdravlja, što vidimo na primeru vakcinacije, roditelj postaje

taj koji ima pravo da donese odluku koju smatra najboljom za svoje dete (Reich 2014). Neoliberalni subjektivitet kod majki stvara očekivanje da mogu u potpunosti same da biraju kako, kada i na koji način će njihovo dete biti zdravstveno zbrinuto. Tako protivljenje vakcinaciji, uprkos savetima stručnjaka, nije redak slučaj u svetu poslednjih godina, iako je u Srbiji takav izbor ograničen nemogućnošću da nevakcinisano dete bude upisano u vrtić.

U razgovoru smo saznale da se naši ispitanici što se tiče zdravstvene nege oslanjaju i na prijatelje i trude da uvažavaju mišljenje stručnjaka, ali su i obazrivi, jer smatraju da je svako dete individualno. Što su deca starija, to su roditelji iskusniji, pa jedna ispitanica objašnjava kako je vremenom naučila da ne mora da trči za svaku sitnicu kod doktora jer je u strahu, već da posmatra svoje dete i njegove reakcije. „Kako vaše samopouzdanje raste, tako ste sam svoj lekar, i lekar je tu samo za ozbiljne stvari.” Autorka Suzana Trnka (2017) u svom istraživanju navodi kako je u neoliberalnim uslovima mišljenje stručnjaka dostupno, ali ne i presudno. Odnosno, objašnjava kako su stručnjaci percipirani od strane roditelja da su tu da bi pružila podršku i savet, dok je konačna odluka potpuna odgovornost roditelja. Svi ispitanici se trude da budu informisani, neki prihvataju savete drugih majki ili iskusnih prijateljica, ali izbegavaju „guglovanje” svakog simptoma, kako im to ne bi stvaralo paranoju. Jedna ispitanica o savetovanju među majkama kaže: „[m]oja najbolja drugarica je lekar. Eto, imam tu sreću da za neke stvari koje je ona prošla sa svojim sinom verujem. Ona je od početka bila uz mene, sve što je probala a ispostavilo se da je super, ona mi je sve obezbedila i posavetovala, i onda vam je nekako lakše kad znate da neko ko vas voli, kome verujete to preporučuje, mnogo je bolje nego sa reklame.” Takođe, ova ispitanica navodi i da je jako važno roditeljima da dete od samog početka ima svog pedijatra kome mogu da veruju. Ovde se ponovo javlja poverenje koje ispitanice ukazuju majkama sa više iskustva. Kako su prethodno razvile „majčinsku intuiciju” (Reich 2014), ispitanice se često oslanjaju na njih i njihovo mišljenje, ne samo zato što su stručne, već prvenstveno zato što su majke. Jedna ispitanica opisuje vaspitačicu u privatnom vrtiću na sledeći način: „[m]eni je bilo bitno što je njegova

prva vaspitačica iz te najmlađe grupe bila majka troje dece onako, jedna stabilna ličnost, i dalje mlada, ali prosto je imala to iskustvo da je svoje dvoje, troje odnegovala, i baš je, onako, majčinski tip”, čime nam pokazuje koliko je u roditeljstvu važno imati osobu kojoj možete verovati i gde se takođe uviđa koliko je važan koncept majke kao najbolje opskrbiteljke negom. Vaspitačica o kojoj ispitanica priča ima iskustva u majčinstvu i brizi o deci, odnosno prethodno je sa svojom decom razvila „majčinsku intuiciju” (Reich 2014). Zbog toga one međusobno imaju poverenja i ispitanica joj bez uzdržavanja prepušta brigu o detetu. Svi ispitanici su u potpunosti posvećeni deci, izdvajaju vreme da pronađu prave lekare, informišu se, a spremni su i da prihvate rizik kada smatraju da je to ispravno za njihovo dete.

Zaključak

U našem istraživanju bavile smo se idejom dobrog roditelja u periodu neoliberalizma. Roditelji sa kojima smo razgovarale, suočeni sa uslovima koje donosi ovaj političko-ekonomski sistem, pričali su o problemima na koje nailaze i strategijama pomoću kojih ih prevazilaze. Kroz istraživanje služile smo se konceptima majčinstva i materinstva (Vilenica 2013; Višić 2013), kako bismo bolje objasnile šta je to što se očekuje od dobrog roditelja, a bila su nam važna i pitanja zdravstvene nege (Reich 2014), socijalne strukture i pomoći (Brković 2017b; Simić i Simić 2019). Usled povlačenja države iz sistema socijalne zaštite i dominantne ideje o pojedincu kao neoliberalnom subjektu, roditelji se pronalaze u situaciji u kojoj su primorani da se odlučuju za alternativne načine odgajanja deteta, od kojih su samo neke privatni vrtići ili privatni lekari. Naime, naši sagovornici i sagovornice smatraju da nemaju dovoljno vremena koje bi provodili sa decom, a deo brige o detetu usled dugih radnih sati često spada na mrežu srodnika (Brković 2017b). Važno im je da uspešno ispunjavaju ulogu roditelja i zaposlenog pojedinca kako bi omogućili svojoj deci i porodici što bolji i stabilniji život u materijalnom smislu. Za njih je dobar roditelj pre svega onaj koji se spretno suočava sa problemima nedovoljne podrške od strane dr-

žave, radi kako bi obezbedio blagostanje porodice, ali pored toga pronalazi slobodno vreme koje provodi sa detetom.

Zahvalnost. Želele bi da se zahvalimo ljudima koji su istrajali sa nama u ovom procesu i verovali u nas čak i kada mi nismo. Najveće hvala našoj mentorki Tamari Pavlović na strpljenju, posvećenosti i divnom odnosu koji smo izgradile. Takođe, veliku zahvalnost dugujemo i čvrstoj rukovodećoj ruci seminara, Aniki Jugović Spajić.

Literatura

Arendell T. 2000. Conceiving and investigating motherhood: The decade's scholarship. *Journal of Marriage and Family*, **62** (4): 1192.

Brković Č. 2017a. *Managing ambiguity: How clientelism, citizenship, and power shape personhood in Bosnia and Herzegovina*. New York: Berghahn Books

Brković Č. 2017b. Lokalna zajednica i etičko državljanstvo: neoliberalne rekonfiguracije socijalne zaštite. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, **65** (1): 81.

Ganti T. 2014. Neoliberalism. *Annual Review of Anthropology*, **43**: 89.

Holloway S. Yamamoto Y. Suzuki S. 2016. What is a good mother? Historical shifts, divergent models in Urban Japan. U *Parenting After the Century of the Child* (ur. T. Thelen i H. Haukanes). London: Routledge, str. 35-53.

Reich J. 2014. Neoliberal mothering and vaccine refusal: Imagined gated communities and the privilege of choice. *Gender & Society*, **28** (5): 679.

Simić M., Simić I. 2019. "Who should care about our children?": Public childcare policy in Yugoslav socialism and its Serbian aftermath. *Journal of family history*, **44** (2): 145.

Trnka S. 2017. *One blue child: Asthma, responsibility and the politics of global health*. Palo Alto: Stanford University Press

Vilenica A. 2013. Postajanje majkom: Od neoliberalnog režima materinstva ka radikalnoj političkoj subjektivizaciji. U *Postajanje majkom u neoliberalnom kapitalizmu* (ur. A. Vilenica). Beograd: Narodna biblioteka Srbije, str. 9-31.

Višić T. 2013. Nacionalne populacione politike i konstrukcija materinstva u postsocijalističkoj Srbiji. U *Postajanje majkom u neoliberalnom kapitalizmu* (ur. A. Vilenica). Beograd: Narodna biblioteka Srbije, str. 91-131.

Atina Kačar and Lena Trifunović

What Does it Mean to be a Good Parent? Narratives on Parenthood in the Period of Neoliberalism

In this research, we analyzed narratives concerning parenthood from the perspectives of mothers and fathers in the context of neoliberalism. Using semi-structured interviews, we collected data about what our interlocutors considered to be a good parent. The interviews were conducted with parents whose children are up to six years old, and the main questions concerned work and parenting relations, kindergartens, the role of the state in bringing kids up and making sure that a child had good living conditions. Being "a good parent" is a social construct, and it is prone to changes. In Serbia, the transformation from socialism to neoliberalism brought changes, but many practices stayed the same. In neoliberalism, pro-natalist policies are still intensive, but the state is backing out and providing less childcare support. Like in the past, the kindergartens are overcrowded, financial aid is inadequate and there are difficulties in obtaining parental leave. In neoliberalism, individual choices are encouraged, or in other words, childcare is shifted to being the parents' responsibility. Analyzing the data, we found a couple of strategies that parents utilize to deal with these issues. These include transitioning to private kindergartens, daycares and relying on friends and family networks. A key part of bringing up children is having connections that allow access to better doctors, kindergartens, and workplace benefits. A common trait to all parenting practices we analyzed is a negotiation between providing for their family and maintaining what they consider to be a healthy relationship with the child.